

Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 4 (85), 2014

УДК 46: 811.161.1' 373.46:811.161.3'373.46

Полікампанентныя тэхнічныя тэрміны ў рускай і беларускай мовах: параўнальна-супастаўляльны аналіз

Л.М. МІНАКОВА

У артыкуле праводзіцца параўнальна-супастаўляльны аналіз тэрміналагічных тэхнічных словазлучэнняў рускай і беларускай моў на структурна-граматычным узроўні.

Ключавыя словы: тэрміны-словы, тэрміны-словазлучэнні, састаўныя тэрміны, полікампанентныя тэрміны, сінтаксічны спосаб утварэння, параўнальна-супастаўляльны аналіз.

The article deals with the comparative analysis of terminological technical word combinations of the Russian and Belarusian languages at the structural-grammatical level.

Keywords: terms-words, terms-word combinations, compound terms, polycomponent terms, syntactical method of formation, comparative analysis.

Як вядома, сярод патрабаванняў, што прад'яўляюцца да тэрміна, важнае месца займае патрабаванне сцісласці. Многія даследчыкі да найбольш сур'ёзных недахопаў тэхнічнай тэрміналогіі адносяць тэндэнцыю да ўжывання шматлікіх словазлучэнняў. Бясспрэчна, было б ідэальным такое становішча ў тэрмінасістэме, пры якім кожнаму паняццю адпавядала б яго сціслае, дакладнае абазначэнне. Але ў большасці выпадкаў гэта немагчыма, паколькі працэс дыферэнцыяцыі паняццяў навукі і тэхнікі з'яўляецца аб'ектыўнай перадумовай выкарыстання комплекснай намінацыі, якая імкнецца да дакладнага абазначэння дадзенага паняцця. Выкарыстанне шматслоўных тэрміналагічных адзінак дыктуецца неабходнасцю мець строгія адназначныя абазначэнні. Мы прытрымліваемся думкі вядомых айчынных тэрмінолагаў (Д.С. Лотэ, А.А. Рэфармацкага, Б.М. Галавіна, В.П. Даніленка і інш.), што асноўнымі структурнымі тыпамі тэрмінаў з'яўляюцца тэрміны-словы (невыворныя, вытворныя, складаныя), тэрміны-словазлучэнні (раскладальныя і нераскладальныя), сімвала-словы (у склад якіх, побач са слоўнымі знакамі, уваходзяць сімвалы – літары, лічбы, графічныя знакі).

Полікампанентныя тэрміны займаюць значнае месца ў любой рэальнай тэрміналогіі. Яны служаць для абазначэння новых паняццяў, якія абавіраюцца на ўжо існуючыя. Зыходны тэрмін уваходзіць у новыя як састаўная частка, таму працэс утварэння новай тэрміналагічнай адзінкі можна разглядаць як дэрывацыйны, аналагічны словаўтваральнаму. Тэрмін-словазлучэнне (або тэрміналагічнае словазлучэнне) абазначае адзінае складанае паняцце, больш вузкае, канкрэтнае, чым адпавядае родавае паняцце, што абазначаецца тэрмінам-словам. Нельга не пагадзіцца з В.П. Даніленка, што «складаная ўнутраная суадноснасць паняццяў сучаснай навукі і тэхнікі вылучае традыцыйны ў мове спосаб утварэння тэрмінаў шляхам словазлучэнняў розных тыпаў – сінтаксічны спосаб тэрмінаўтварэння – у лік найбольш прадуктыўных» [1, с. 103].

Параўнальна-супастаўляльны аналіз тэрміналагічнай лексікі рускай і беларускай моў дазваляе сцвярджаць, што вялікая колькасць тэхнічных полікампанентных найменняў у абедзвюх мовах характарызуецца аднолькавай структурна-граматычнай арганізацыяй. Найбольш ужывальнымі структурнымі тыпамі іх выступаюць двухслоўныя намінацыі. Па характары ядзернага і залежнага кампанентаў пераважаюць двухкампанентныя тэрміналагічныя словазлучэнні: 1) з постпазіцыйным прыметнікам пры назоўніку (*балансир весовой – балансір вагавы, ёмкость барьерная – ёмістасць бар'ерная*), кампаненты словазлучэння звязаны дапасаваннем, уступаюць у атрыбутыўныя адносіны; 2) з постпазіцыйным назоўнікам у Р.скл. пры назоўніку (*автомат безопасности – аўтамат бяспечнасці, кнопка предохранителя – кнопка засцерагальніка, аппарат для биговки – апарат для бігоўкі, барабан для ленты – барабан для стужкі*), кампаненты ТС звязаны беспрыназоўнікавым і прыназоўнікавым кіраваннем, уступаюць у аб'ектна-атрыбутыўныя адносіны; 3) з постпазіцыйным назоўнікам ў В. скл.

(*болт под развёртку – болт над разгортку, бурение на нефть – бурэнне на нафту*), кампаненты звязаны прыназоўніковым кіраваннем, уступаюць у аб'ектна-атрыбутыўныя адносіны; 3) з постпазіцыйным назоўнікам у Тв. скл. (*балластировка гравием – баласціроўка гравіем, блиширование погружением – блишыраванне апусканнем, антенна с отражателем – антэна з адбівальнікам, бак с окислителем – бак з акісляльнікам*), кампаненты звязаны беспрыназоўніковым і прыназоўніковым кіраваннем, уступаюць у аб'ектна-атрыбутыўныя адносіны; 4) з постпазіцыйным назоўнікам у М. скл. (*бетон на гравии – бетон на гравіі, буксировка в воздухе – буксіроўка ў паветры*), кампаненты звязаны прыназоўніковым кіраваннем, уступаюць у аб'ектна-акалічнасныя адносіны.

Сярод трохкампанентных тэрмінаў-словазлучэнняў (ТС) у беларускай і рускай тэрміналогіі пераважаюць найменні з прэпазіцыйным азначэннем, выражаным прыметнікам. Гэта тэрміны, у склад якіх уваходзяць простае словазлучэнне і залежнае ад яго асобнае слова. Такія складаныя словазлучэнні, як адзначае М.М. Пракаповіч, «па сутнасці заўсёды парныя: у аснове іх ляжыць мадэль простага двухслоўнага словазлучэння» [2, с. 67]. Большай колькасцю прадстаўлены тэрміны, у якіх ядзерны кампанент (простае словазлучэнне) выражаны спалучэннем прыметніка з назоўнікам: *автомобильная [аккумуляторная батарея] – аўтамабільная [аккумулятарная батарэя], осевой [собственный вес] – восевая [ўласная вага], зимний [автомобильный бензин] – зімні [аўтамабільны бензін], наибольший [динамический фактор] – найбольшы [дынамічны фактар], меньшей – адзінкі, у якіх ядзерны кампанент выражаны спалучэннем двух назоўнікаў: *оптический [элемент фары] – аптычны [элемент фары], наименьшая [скорость автомобиля] – найменшая [хуткасць аўтамабіля], погрузочная [высота кузова] – пагрузачная [вышыня кузава], свободный [радиус колеса] – свабодны [радыус кола]*; кампаненты звязаны дапасаваннем, уступаюць у атрыбутыўныя адносіны.*

Непрадуктыўную групу чатырох-, пяці-, шасці- і больш кампанентных тэрмінаў у рускай і беларускай мовах складаюць найменні-словазлучэнні, якія з'яўляюцца складанымі кампазіцыямі, утворанымі на базе традыцыйна двух- і трохчленных апорных словазлучэнняў. Агульнае значэнне ўсіх гэтых утварэнняў складаецца з фіксаваных значэнняў яго кампанентаў: *вал [зависимого отбора мощности] – вал [залежнага адбору магутнасці], [воспламенитель ракетного двигателя] [с пусковым факелом] – [запальнік ракетнага рухавіка] [з пусковым факелам], дорожный [автомобильный подвижной состав] [обычной проходимости] – дарожны [аўтамабільны рухомы састаў] [звычайнай праходнасці], рычаг [переключения света фар] и [световой сигнализации фарами] – рычаг [пераключэння святла фар] і [светлавой сігналізацыі фарами]* і інш. В.П. Даніленка, вылучаючы дзесяць асноўных прадуктыўных мадэлей тэрмінаў-словазлучэнняў, звяртае ўвагу на тое, што ў «практычнай тэрмінатворчасці» можна сустрэць мноства іншых, больш ускладненых па структуры намінацыйных адзінак, але іх нельга расцэньваць як нармальную з'яву, як тыповыя тэрміны [1, с. 133].

У радзе выпадкаў адзначаецца частковае несупадзенне фармальнай арганізацыі тэрмінаў-словазлучэнняў блізкароднасных моў. Пераважнай большасці рускамоўных дзееспрыметнікавых па паходжанні форм у беларускай мове адпавядаюць прыметнікавыя: *автомат считывающий – аўтамат счытвальны, антенна следящая – антэна сачыльная, багмак скользкий – багмак слізгальны, блокинг-генератор ждущий – блокінг-генератар чакальны, бобина подающая – бабіна падавальная, газ охлаждающий – газ ахаладжальны, диск уравнивающий – дыск ураўнаважвальны, излучение мешающее – выпраменьванне перашкаджальнае, импульс сопутствующий – імпульс спадарожны, искатель быстродействующий – шукальнік хуткадзейны, искатель смешивающий – шукальнік змешвальны і інш.*

Пэўная колькасць незваротных дзееспрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу ў складзе ТС набывае пастаянную, статычную прымету і ад'ектывуецца, захоўваючы ў рускай і беларускай мове толькі фармальны паказчык (суфікс) дзеяслоўнай формы: *агент консервирующий – агент кансервуючы, агрегат регулирующий – агрэгат рэгулюючы, анод зажигающий – анод запальваючы, втулка изолирующая – утулка ізаляючая, испаритель на отходящих газах – выпаральнік на адыходзячых газах, карман вентилятора всасывающий – кішэнь вентылятара ўсмоктваючая, кессон с циркулирующей водой – кесон з цыркулюючай вадой, клистрон с тормозящим полем – клістрон з тармозячым полем і інш.*

Шматлікія рускамоўныя ТС са зваротнымі адзіночнымі дзеепрыметнікамі ў беларускай мове маюць адпаведнікі ў выглядзе складаназалежных сказаў з даданай азначальнай часткай: *анод вращающийся – анод, які верціцца; атом делящийся – атам, які дзеліцца; бадья опрокидывающаяся – бодня, якая перакульваецца; башина вращающаяся – вежа, якая верціцца; бочка вращающаяся – бочка, якая верціцца; вал качающийся – вал, які вагаецца; величина отклоняющаяся – велічыня, якая адхіляецца; величина установившаяся – велічыня, якая ўстанавілася; вещество воспламеняющееся – рэчыва, якое загараецца; выраж установившийся – віраж, які ўстанавіўся; водовод саморегулирующийся – вадавод самарэгулявальны; газ выделившийся – газ, які вылучыўся; грохот качающийся – грохат, які вагаецца; деталь вращающаяся – дэталі, якая верціцца; задвижка вращающаяся – засаўка, якая верціцца; замыкание перемежающееся – замыканне, якое перамяжоўваецца; зеркало светящееся – люстра, якое свеціцца і інш.*

Вялікай колькасці рускамоўных зваротных адзіночных дзеепрыметнікаў у тэрмінах-словазлучэннях адпавядаюць прыметнікі. Прыкладам: *алгоритм самонастраивающийся – алгарытм саманастройвальны, барабан самозарубающийся – барабан самазарубальны, баржа саморазгружающаяся – баржа самаразгружальная, бункер опрокидывающийся – бункер перакульны, бункер саморазгружающийся – бункер самаразгружальны, векторы сходящиеся – вектары сыходныя, вагон саморазгружающийся – вагон самаразгружальны, вязкость кажущаяся – вязкасць уяўная, гак самовыкладывающийся – гак самавыкладвальны, захват самозажимающийся – захоп самазаціскальны. Тое ж самае можна сказаць і пра зваротныя дзеепрыметнікі ў складзе неадасобленых дзеепрыметных словазлучэнняў: *вагон с опрокидывающимся дном – вагон з перакульным дном, вагонетка с опрокидывающимся кузовом – ваганетка з перакульным кузавам, вертолёт с перекрещивающимися осями несущих винтов – верталёт з перакрываццельнымі восямі нясучых вінтоў, каратаж методом кажущегося сопротивления – каратаж метадам уяўнага супраціўлення, вертолёт с перекрещивающимися осями несущих винтов – верталёт з перакрываццельнымі восямі нясучых вінтоў, а таксама пра дзеепрыметнікі ў складзе спецыфічных трохкампанентных словазлучэнняў: *камера шины самозаклеивающаяся – камера шыны самазаклейвальная, вагон опрокидывающийся рудничный – вагон перакульны рудніковы, винты перекрещивающиеся несущие – винты перакрываццельныя нясучыя, камера шины самозаклеивающаяся – камера шыны самазаклейвальная і інш.***

Сустракаюцца прыклады, калі ў беларускамоўных трохкампанентных тэрмінах вышэйназванага тыпу адпаведнікамі зваротных дзеепрыметнікаў выступаюць даданыя азначальныя часткі складанага сказа: *ванна перемешивающаяся шлаковая – ванна шлакавая, якая перамешваецца; воздухоподогреватель регенеративный вращающийся – наветрападагравальнік рэгенератыўны, які верціцца; диаметр циркуляции установившийся – дыяметр цыркуляцыі, які ўсталяваўся; каверномер раскрывающийся каратажный – кавернамер, які раскрываецца, каратажны; кантователь сварочный вращающийся – кантавальнік зварачны, які верціцца; каретка шпиндельная наклоняющаяся – карэтка шпіндэльная, якая нахіляецца; ванна вращающаяся шлаковая – ванна шлакавая, якая верціцца; винт вертолёта убирающийся – вінт верталёта, які складаецца.*

Асобным рускамоўным ТС з адасобленымі і неадасобленымі дзеепрыметнымі зваротамі адпавядаюць сказы з даданай азначальнай часткай: *блок, распределяющий нагрузку – блок, які размяркоўвае нагрузку; блом, подвергнутый огневой зачистке – блом, які перанёс агнявую зачыстку; бульдозер с качающимся ножом – бульдозер з нажом, які вагаецца; вагонетка, автоматически разгружающаяся – ваганетка, якая разгружаецца аўтаматычна; вагонетка, опрокидывающаяся на бок – ваганетка, якая перакульваецца на бок; вагонетка, опрокидывающаяся на обе стороны – ваганетка, якая перакульваецца на абодва бакі; включение, образующее золу – уключэнне, якое ўтварае попел; капсула, возвращаемая на землю – капсула, якую вяртаюць на зямлю; водослив с тонким переливающимся слоем – вадазліў з тонкім слоем, які пераліваецца; калориметр с плавящимся твёрдым телом – каларыметр з цвёрдым целам, якое плавіцца; вакуум-аппарат с поднимающейся плёнкой – вакуум-апарат выпарны з плёнкай, якая падымаецца;*

воспроизводство делящихся веществ – узнаёненне рэчываў, якія дзеляцца; винт вертолёта убіраюцца – вінт верталёта, які складаецца; винт со складаваюцца лопастямі несучы – вінт з лопасцямі, якія складаюцца, нясучы.

Некаторыя полікампанентныя назвы адлюстроўваюць асаблівасці дапасавання (*апарат легче воздуха летательный – апарат лягчэйшы за паветра лятальны; бык ниже горизонта воды – бык, ніжэйшы за гарызонт вады; затухание выше критического – затуханне вышэйшае за крытычнае; каротаж нейтронный по тепловым нейтронам – каратаж нейтронны па цеплавых нейтронах; пласт опасный по внезапным выбросам – пласт небяспечны па раптоўных выкідах; пласт опасный по горным ударам – пласт небяспечны па горных ударах*) і кіравання (*боров к дымовой трубе – газаход да дымавой трубы; вагранка на горячем дутье – вагранка з гарачым надзіманнем; водосброс вне тела плотины – вадаскід па-за целам плаціны; возврат к основной программе – зварот да асноўнай праграмы; восприимчивость к импульсным помехам – успрымальнасць да імпульсных перашкод; выемка по восстанию – выманне ўздоўж падняцця; выемка по простиранию – выманне ўздоўж кірунку; выемка по падению – выманне ўздоўж падзення* *пластичность по Муні – пластычнасць паводле Муні; подвод тепла к системе – падвод цяпла да сістэмы; подготовка к полету – падрыхтоўка да палету; подготовка руды к плавке – падрыхтоўка руды да плаўкі; подготовка химического аппарата к работе – падрыхтоўка хімічнага апарата да работы*).

Наяўнасць полікампанентных назваў, разнастайных паводле семантычнай злітнасці кампанентаў і структурнай арганізацыі, іх узаемадзеянне ў тэрмінасістэме, узаемаабумоўленасць і ўзаемазалежнасць дазваляе сцвярджаць пра сістэмнасць тэхнічнай тэрміналогіі ў сінтагматычным плане.

Параўнальна-супастаўляльны аналіз тэхнічных ТС дазваляе вылучыць тэрміны з аднолькавай структурна-граматычнай арганізацыяй, а таксама адзінкі, што адлюстроўваюць спецыфічныя асаблівасці абедзвюх моў.

Літаратура

1. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 247 с.
2. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском языке/ Н.Н. Прокопович. – М. : Просвещение, 1966. – 400 с.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступила в редакцию 26.12.2013